

Prof. dr hab. Marceli Kosman
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Z Wilna do Poznania.
Fragment z dziejów badań lituanistycznych w Polsce

Uwagi wstępne

Tematem artykułu jest rozwój zainteresowań dziejami Kresów północno-wschodnich na terenie Wielkopolski w XIX i XX wieku. W okresie zaborów (1795–1918) centralnym ośrodkiem badań i upowszechniania tradycji narodowych był Poznań wraz z pobliskimi subcentrami kulturowymi (zwłaszcza Gniezno i Leszno), miejscami zaś ich kultywowania były dwory ziemiańskie. W Wielkim Księstwie Poznańskim rozwijał się szczególnie kult Adama Mickiewicza, a pod koniec XIX w. Polacy broniący się przed germanizacją śledzili wzmożoną rusyfikację w mieście narodowego Wieszcza. Autor zwraca uwagę na rolę współczesnych twórców (m.in. Józefa Ignacego Kraszewskiego) w integracji narodowej pod zaborami i dokonania mecenasów badań nad przeszłością (Edward Raczyński, Tytus Działyński) oraz współpracujących z nimi historyków (Józef Łukaszewicz). Współpraca między Poznaniem a Wilnem kontynuowana była po odzyskaniu niepodległości.

I

Po upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej (1795) i ostatecznym jej rozbiorze na kongresie wiedeńskim (1815) poprzedzonym złudnymi nadziejami związanymi z Napoleonem Bonaparte i epizodem Księstwa Warszawskiego myśl o odzyskaniu niepodległości w czasach romantyzmu i pozytywizmu wiązała się z kultywowaniem tradycji dziejów narodowych, epoki Piastów i Jagiellonów, a tym samym kształtu państwowości w granicach związanych z tymi dynastiami. Do połowy XIX wieku dominowało spojrzenie w przeszłość, później obok niego przebiła się spoglądanie ku przyszłości, związane z kształtowaniem się nowoczesnych narodów – polskiego (tu bezkolizyjnie masy chłopskie przejmowały elementy kultury szlacheckiej), ukraińskiego, litewskiego i białoruskiego. W kulturze historycznej dominował – mam na myśli war-

stwy ją kultuwujące – ponad kordonami podział narodu polskiego na Koroniarzy, Rusinów i Litwinów. Stąd obraz przeszłości obejmował dzieje monarchii piastowskiej od czasów Mieszka I oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego złączonego z nią unią od objęcia tronu na Wawelu przez Władysława Jagiełłę¹.

Dzieje Litwy w badaniach i popularyzacji były traktowane przez długi czas jako część historii Polski pod znakiem Orła i Pogoni² i tak było do czasu, kiedy historyczny herb Wielkiego Księstwa Litewskiego przez część jej etnicznych mieszkańców (przełomową datę stanowi tu rok 1883) nie zaczęła się wyzalać od owego związku³, zajmując wobec niego stanowisko antagonistyczne i eksponując – nierzadko w sposób baśniowy – wielkość swego kraju już w czasach przedchrześcijańskich.

Na łamach prasy polskiej XIX wieku (m.in. poczytne pod wszystkimi zaborami „Kłosy”, „Biesiada Literacka”), ukazywały się liczne, z reguły interesująco ilustrowane, artykuły o historycznych postaciach i wydarzeniach na wschodnich obszarach dawnej Rzeczypospolitej, a także miejscowościach z ich zabytkami. Na terenie Wielkopolski w leszczyńskim „Przyjacielu Ludu” w latach 1837–1843 ukazało się osiem tekstów Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887), w tym fragmenty większych prac *Pińsk i Pińszczyzna* oraz *Bekieszówka pod Wilnem*. Był to początek wieloletniej współpracy nazywającego się *Litwinem* powieściopisarza, zwłaszcza z okresu po 1863 r., kiedy zamieszkał na wychodźstwie w stolicy Saksonii⁴. Liczne publikacje źródłowe oraz prace historyczne ukazały się w kręgu mecenatu Edwarda Raczyńskiego (1786–1845) z Rogalina⁵ oraz Tytusa Działyńskiego (1796–1861), założyciela Biblioteki Kórnickiej, i jego syna Jana (1829–

¹ Szerzej M. Kosman. *Polska w drugim tysiącleciu*. T. II: „Dzieje nowoczesnego narodu i państwa”, Toruń 2007, s. 9–67.

² Zob. na temat czasów porozbiorowych J. Ochmański, *Lituanistyka w Polsce (do 1965 r.)*, „Roczniki Historyczne” R. XXXIV, 1968, s. 137–144.

³ P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 9 nn.; o polskich „miłośnikach Litwy” s. 35–46.

⁴ B. Kosmanowa, *Józef Ignacy Kraszewski a Wielkopolska*, Bydgoszcz 1993, s. 45 n.; zob. *Bibliografia Literatury Polskiej <Nowy Korbut>*, T. 12: *Józef Ignacy Kraszewski*, Kraków MCMLXVI, s. 112; M. Kosman, *Edward Raczyński „Wybitni historycy wielkopolscy”*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 2010, s. 15–29.

⁵ B. Kosmanowa, *Edward Raczyński. Człowiek i dzieło*, Bydgoszcz 1997, s. 131–196.

1880)⁶. Wśród ich współpracowników poczesne miejsce zajmował zasłużony historyk Józef Łukaszewicz (1797–1873), w którego bogatym dorobku znalazły się mające do dziś znaczenie materiałowe dwutomowe *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie* (1842–1843) oraz *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794* (1849–1851)⁷.

Wielkopolanie z sentymentem witali odwiedzających Poznańskie rodaków znad Wilii, ze smutkiem zaś dowiadywali się o wzmożonej rusyfikacji północno-wschodnich Kresów po stłumieniu przez carat powstania styczniowego. Przejmującą relację z Wilna opublikował na łamach „Dziennika Poznańskiego” w cyklu artykułów i osobnej broszurze po powrocie stamtąd z konspiracyjnej podróży w 1896 r. znany gnieźnieński prawnik Antoni Karpiński⁸. Ziemiaństwo i inteligencja Wielkiego Księstwa Poznańskiego walczące na przełomie XIX i XX wieku ze wzmożoną germanizacją posiadały więc orientację o sytuacji rodaków nad Wilią i Niemnem.

Tradycje uniwersyteckie w Wilnie, przerwane w wyniku represji popowstaniowych z 1832 r., nie zostały przez zaborcę unicestwione wraz z pozbawieniem historycznej stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego prężnej uczelni. Toteż w opublikowanym ćwierć wieku temu zarysie dziejów *Almae Matris Vilmensis* zatytułowałem rozpoczęty wówczas okres: *Przerwa, ale nie pustka*⁹. O wysiłkach pokolenia międzypowstaniowego dla utrzymania ducha narodowego pisała m.in. przedwcześnie zmarła Małgorzata Stolzman¹⁰. U schyłku XIX wieku wzmożone prześladowania sprawiły, że w ogólnopolskiej opinii gród Giedymina stał się miastem-męczennikiem, dodatkowo nobilitowanym przez kult Adama Mickiewicza. Pod zaborem austriackim relacjonował tamtejszą sytuację po powrocie z podróży znakomity historyk krakowski Stanisław Smolka.

Inter arma, kiedy po zakończeniu I wojny światowej walki na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego jeszcze trwały i

⁶ M. Kosman, *Opowieści kórnickie*, wydanie III uzupełnione, Kórnik 2010, s. 103–184.

⁷ Idem, *Józef Łukaszewicz*. „Wybitni historycy”, s. 66 n.

⁸ *Notatki z Wilna. Przez Antoniego Karpińskiego*, Poznań 1996; zob. M. Kosman, *Z polsko-litewskiej przeszłości. Studia i szkice*, Warszawa 2012, s. 132 n.

⁹ M. Kosman, *Uniwersytet Wileński 1579–1979*, Kraków 1981, s. 52.

¹⁰ M. Stolzman, *Nigdy od ciebie, miasto... Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn 1987.

miasto przechodziło z rąk do rąk, w 1919 r. Józef Piłsudski, zajmwszy je po raz pierwszy, natychmiast doprowadził do utworzenia uniwersytetu, który jako patrona, dekretem Naczelnika Państwa z dnia 20 sierpnia, otrzymał twórcę Akademii Jezuickiej z 1579 r., króla Stefana Batorego. Na Wydziale Humanistycznym znalazły się historia i filologie.

Czołową postacią wileńskiego środowiska historycznego w całym okresie międzywojennym był Stanisław Kościalkowski (1881–1960), syn lekarza-sybiraka, urodzony w Grodnie, doktoryzowany w Krakowie uceń Wincentego Zakrzewskiego, prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹¹, inicjator powołania wspólnie z Kazimierzem Chodynickim (1890–1942) – pod egidą Wydziału III TPN – jednego z najznakomitszych polskich czasopism historycznych nie tylko tamtego okresu, jakim było w latach 1923–1939 „Ateneum Wileńskie”, z wyraźnie sygnalizującym kierunki zainteresowań podtytułem: „Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego”.

Pierwszym jego redaktorem został Chodynicki, doktoryzowany w 1914 r. w Krakowie, habilitowany w 1920 na Uniwersytecie Warszawskim i zaraz zatrudniony w Wilnie na stanowisku docenta, a po roku profesora nadzwyczajnego (1924 zwyczajnego) historii średniowiecznej i nauk pomocniczych, który w 1928 r. przeniósł się do Poznania¹². W drugim dziesięcioleciu okresu międzywojennego grono samodzielnych pracowników nauki w Seminarium Historycznym Uniwersytetu Stefana Batorego zaczęli zasilać jego wychowankowie, poczynając od pierwszego doktora tej uczelni (1924) Henryka Łowmiańskiego (1898–1984), który z czasem stał się jednym z tytanów polskiej historiografii. Los sprawił, że obaj – promotor doktoratu i jego uczeń – łączyć mieli tradycje lituanistyczne spod znaku Stefana Batorego z Alma Mater w stolicy Wielkopolski, której od sześciu dziesięcioleci patronuje Adam Mickiewicz.

Oba uniwersytety – w Wilnie i Poznaniu, świeżo założone, zasilane były przez kadrę głównie z Krakowa i Lwowa. Do prominentnych w grodzie nad Wilią postaci należał Wielkopolanin rodem z Kalisza

¹¹ L. Żytkowicz, *Kościalkowski Stanisław*, PSB XIV, s. 394 nn.; J. Długosz, *Stanisław Kościalkowski (1881–1960), uczonec i patriota*, „Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur”. Praca zbiorowa pod red. E. Feliksiak, T. III, Białystok 1992, s. 59–70.

¹² K. Pietkiewicz, *Kazimierz Chodynicki*, „Wybitni historycy wielkopolscy”, praca zbiorowa pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1989, s. 196 nn.

Alfons Parczewski (1849–1933), prawnik, zasłużony patriota z czasów niewoli narodowej, od 1927 r. prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, w latach 1922–1924 rektor USB, a wcześniej dziekan Wydziału Prawa i Nauk Społecznych. Był on łącznikiem między dawnymi i nowymi laty, Polską etniczną i Kresami Północno-Wschodnimi¹³.

Rodzina Chodynickich pochodziła z Wileńszczyzny, ale on sam urodził się w Warszawie w 1890 r., gdzie osiedlił się jego ojciec, uczestnik powstania styczniowego i zesłaniec po powrocie z Syberii, adwokat. Kazimierz studiował historię w Krakowie i tam uzyskał doktorat na podstawie opublikowanej w 1914 r. rozprawy o próbach zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed 1386 r. Promocja odbyła się w dniu 4 lipca tego samego roku¹⁴. Następnie Chodynicki rozpoczął pracę zarobkową jako nauczyciel domowy na Mohylewszczyźnie, a podczas pierwszej wojny światowej – w Moskwie. Pod koniec 1918 r. znalazł się w Warszawie, gdzie w ciągu dwóch lat – pracując w Archiwum Akt Dawnych oraz prowadząc wykłady w Wolnej Wszechnicy Polskiej i w warszawskich szkołach średnich – przygotował rozprawę habilitacyjną *Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Księstwie Litewskim* (kolokwium miało miejsce w listopadzie 1920 r.), po czym jako docent został zatrudniony na stołecznym uniwersytecie. Wkrótce USB zaproponował mu profesurę wraz z Katedrą Historii Średniowiecza i Nauk Pomocniczych Historii. Mimo kłopotów zdrowotnych (choroba oczu) dał się szybko poznać na polu badawczym, dydaktycznym i organizacyjnym, już w 1924 r. uzyskał tytuł profesora zwyczajnego, a w trzy lata później został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności. Niemniej jednak nie było mu dane prowadzić zajęć w dziedzinie, w której był najbardziej kompetentny (Katedrę Historii Europy Wschodniej zajmował Feliks Koneczny), toteż w 1927 r. przyjął propozycję objęcia upragnionej katedry na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Do Poznania przeniósł się we wrześniu roku następnego i pracował tam przez jedenaście lat, do wybuchu drugiej wojny światowej (w jej trakcie mieszkał w Warszawie, gdzie przeżył kilkumiesięczne więzienie, borykał się z chorobami i pracował zarobkowo jako urzędnik magistracki, nie rezygnując z pracy badawczej i prowadząc zajęcia na Tajnym Uniwersytecie

¹³ M. Kosman, *Z polsko-litewskiej przeszłości*, s. 139 n.

¹⁴ Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 15/611, s. 62 (Życiorys i działalność naukowa).

Ziem Zachodnich), w dniu 24 stycznia 1939 r. uhonorowany przez rektora UP srebrnym medalem za długoletnią służbę. Zmarł w pięćdziesiątym drugim roku życia 16 maja 1942 r. i spoczął na Powązkach¹⁵. Pozostawił po sobie pamięć badacza rzetelnego, autora odkrywczych rozpraw i licznych tekstów krytycznych, rewidujących niejedną obiegową opinię, a także wykładowcy cieszącego się uznaniem ze strony studentów. Dotyczy to jego lat spędzonych w Poznaniu, a przedtem w Wilnie, z którym utrzymywał stałe kontakty po przeniesieniu się do Wielkopolski. Pozostał do końca wierny dziejom Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Solidny dorobek w zakresie badań historycznych obrazuje bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego”, opracowana przez Juozasa Tumelisa, a opublikowana przez Bibliotekę Kórnicką PAN. Obok studiów, rozpraw i przyczynków ważne w niej miejsce zajmuje obszerny dział recenzyjny (łącznie w 14 tomach znalazły się sprawozdania i artykuły dotyczące publikacji o Litwie historycznej), łącznie 554¹⁶. Kazimierz Chodynicki był współzałożycielem i redaktorem – w latach 1922–1928 – tego czasopisma, którego ukazało się wówczas 15 zeszytów. Praca nad kolejnymi tomami została przerwana jesienią 1939 r. po zajęciu Wilna przez Rosjan, którzy wkrótce przekazali miasto Litwinom.

Na Dziedzińcu Adama Mickiewicza Almae Matris Vilmensis, na widok składanych tam (był listopad) stert węgla, jeden z profesorów (był nim Henryk Łowmiański) odezwał się ze smutkiem: „To już nie dla nas!”¹⁷. Uczonych pozbawiano warsztatów pracy, w grudniu uniwersytet został zamknięty¹⁸. Nadeszły trudne lata, kiedy w niedostatku ci, którzy przetrwali, egzystowali, nie rezygnując z pracy twórczej. Kilku znalazło zatrudnienie na stanowiskach archiwalnych.

Niektórzy profesorowie, jak ksiądz Wilamowski, opuścili Wilno już we wrześniu 1940 r., docent Wysłouch wyjechał do centralnej Polski w roku następnym i okupację spędził na Kujawach, po wyzwoleniu przez

¹⁵ Archiwum PAN w Poznaniu, sygn. P III 40; Archiwum UAM sygn. Jak wyżej (Dyplom z 24 I 1939).

¹⁶ *Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego”*, opracował J. Tumelis, uwagi wstępne H. Łowmiańskiego, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 20, 1983, s. 227–259.

¹⁷ L. Żytkowicz, *Uniwersytet Stefana Batorego w ostatnich miesiącach swego istnienia. Wspomnienia asystenta*. „Wilno – Wileńszczyzna”, t. III, s. 129.

¹⁸ Zob. *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Dokumenty i materiały*, zebrał i wstępem opatrzył P. Łossowski, Warszawa 1991.

kilka miesięcy był nauczycielem w otwartym wówczas Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym w Izbicy Kujawskiej, po czym przyjął propozycję pracy na uniwersytecie we Wrocławiu¹⁹. Janusz Iwaszkiewicz został rozstrzelany w Warszawie po powstaniu 1944 roku. Kościałkowski, który został kierownikiem biblioteki dawnego TPN, deportowany w 1941 r. za Ural, przeszedł szlak bojowy z armią gen. Władysława Andersa na Środkowy Wschód i od 1950 r. ostatnie dziesięć lat życia spędził w Anglii²⁰.

II

Gdy wielkiemu mediewiście miały być dane jeszcze dwie dekady twórczego i niewiarygodnie pracowitego do ostatnich dni życia, które zaowocowały ostatnią wielotomową syntezą (*Początki Polski*), jego młodszy kolega napisał: „Niewielu uczonym dane było dojść do tak pełnego zespolenia swego życia z nauką, jak profesorowi Henrykowi Łowmiańskiemu. Ten styl bycia i pracy, znajdujący swój wyraz w wielu płaszczyznach działalności, zarówno organizacyjnej, jak i badawczej /.../ jest wynikiem ogromnej dyscypliny wewnętrznej, zniewalającej otoczenie do przyjęcia takiej samej postawy, a nieraz też do naśladownictwa”²¹.

Nic dziwnego, że pośród licznych wywiadów i artykułów prasowych znajdujemy tytuły: *Życie zespolone z nauką*, *Życie mierzone pracą*, *Życie nauką pisane*. Ale też trzeba pamiętać, iż znakomici badacze nie zawsze byli panami swojego losu, a może inaczej: często ulegać musieli czynnikom zewnętrznym, dostosowywać się do realiów politycznych.

Łowmiański, potomek drobnej rodziny ziemiańskiej z powiatu wilkomierskiego (po rodzinnym folwarku Daugudzie nie pozostało dziś ni śladu) był w swym długim życiu świadkiem różnych epok, uczestnikiem burz dziejowych. Przyszedł na świat jako poddany carski w czasie restrykcji rusyfikacyjnych obowiązujących po stłumieniu powstania styczniowego do początków XX wieku; jako dziesięciolatek znalazł się

¹⁹ Na ten temat Bronisław Pasierb, *Z Wilna z przesiadką... do Wrocławia*, „Przez Kresy i historię po obrzeża polityki. Profesorowi Marcelemu Kosmanowi w półwiecze pracy naukowej”, Toruń 2011, t. II, s. 326–348.

²⁰ O losach dawnych badaczy dziejów Litwy po 1939–1945 r. M. Kosman, *Z polsko-litewskiej przeszłości*, s. 145 nn.

²¹ Gerard Labuda, *Henryk Łowmiański*, „Nauka Polska” 1964 r., nr 4–5, s. 161.

w o tyle korzystnej sytuacji, że mógł uczęszczać do szkół w Wilnie po obdarzeniu ich pewnymi swobodami w wyniku wydarzeń z lat 1905–1907. Wybuch wielkiej wojny europejskiej zaskoczył szesnastolatka podczas wakacyjnego pobytu u krewnych na Czernihowszczyźnie. Odcięty od rodzinnych stron rozpoczął z tą chwilą przyspieszony marsz ku dojrzałości i zaczął studiować na uniwersytecie w Kijowie. Zetknął się też w roku dwóch rosyjskich rewolucji z realiami życia poprzez pracę zawodową w samorządowym Związku Ziemijskim, a także był zatrudniony na froncie rumuńskim (Besarabia i Odessa).

Po powrocie w strony ojczyste zamieszkał w Wilnie, gdzie w roku akademickim 1919/20 rozpoczął studia historyczne na reaktywowanym wówczas uniwersytecie. Odcięty od stron rodzinnych, które weszły w skład Republiki Litewskiej, wcześniej osierocony przez ojca, stał się w młodym wieku głową trzysobowej wkrótce rodziny. Blisko był związany z matką, Kazimierą z Rudzińskich, której jako jedynak był opiekunem do końca życia, kiedy wiosną 1945 r. zmarła w Łodzi, podczas ekspatriacji, zanim wraz z żoną (Maria z Plackowskich, autorka źródłowej rozprawy o *Wilnie przed najazdem moskiewskim 1655 r.*) znalazł schronienie w Poznaniu. Lata wojny dostarczyły mu gorzkich doświadczeń co do kruchości ludzkiego żywota (niemal cudem uniknął śmierci w gronie zakładników podczas okupacji niemieckiej, doznawał głodu i chłodu w latach 1939–1944), a także zawodności wizji mocarstwowej i stabilności młodego państwa w okresie międzywojennym.

Dwudziestolecie nie oznaczało zresztą dla talentowanego badacza, pierwszego doktora wypromowanego spośród historyków na Uniwersytecie Stefana Batorego²², drogi usłanej różami, a jeśli już, to rzeczywiście nie brakowało im kolców. Od 1923 r. był młodszym, a następnie starszym asystentem przy katedrach historycznych, rozwijał się w kręgu Feliksa Konecznego, w ciągu pierwszej dekady po powstaniu USB kierownika Katedry Europy Wschodniej. Kiedy ten w 1929 r. powrócił do Krakowa, Łowmiański również odszedł z etatowej pracy na uczelni i objął stanowisko archiwisty naukowego w Archiwum Miasta Wilna. Tam

²² Studium zatytułowane *Wchody miast litewskich* zostało opublikowane w dwóch częściach na łamach „Ateneum Wileńskiego”: R. I, 1923 s. 398–466; R. II, 1924 s. 1–30, a po z górą osiemdziesięciu latach przypomniane przez Wydawnictwo Poznańskie we wspólnym tomie wraz z ogłoszoną w 1929 r. dysertacją Marii Łowmiańskiej: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana w Wilnie*, Poznań 2005, s. 19–147.

przygotował swe fundamentalne *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* (Wilno 1931–1932). Oznaczało ono uwieńczenie intensywnych dziesięcioletnich badań nad początkami Litwy oraz wybitne miejsce Uczonego w historiografii polskiej. Wyrastając w jej tradycji, przejął to, co najlepsze, zarazem jednak nie poprzestał na dotychczasowych osiągnięciach. Poprzez gruntowne kwerendy w bogatych archiwach i wydawnictwach źródłowych dążył do uzyskania własnego obrazu początków państwowości osadzonego mocno w realiach wczesnośredniowiecznego społeczeństwa. Nastąpiło to dzięki drugiemu – po wileńskim – etapowi studiów, już bardziej samodzielny, wyzwolony od wpływu dotychczasowych mistrzów: wiązał się on z naukowym pobytem na stypendium w Paryżu w roku akademickim 1925/1926. W stolicy nad Sekwaną gruntownie zapoznał się z nowoczesnymi koncepcjami socjologicznymi i etnologicznymi w klimacie interdyscyplinarności oraz syntetycznego ujmowania procesów dziejowych²³. Tamtejsze doświadczenia przeniósł nad Wilię, gdzie kroczył tymi samymi tropami, co nowatorzy w innych ośrodkach, jak Franciszek Bujak (Lwów) czy Jan Rutkowski (Poznań). Nic więc dziwnego, że przyjmowali oni z uwagą publikacje zapowiadające wspomniane *opus magnum*, nad którym po powrocie intensywnie pracował, jako opracowanie o najstarszych kształtach wsi litewskich (1930)²⁴. Już tutaj autor oparł się na bogatym materiale porównawczym z czasów późniejszych, co jest tak bardzo widoczne w jego późniejszych dziełach, gdzie analizując pierwsze tysiąclecie nowej ery często odwołuje się nawet do XIX wieku. Z zainteresowaniem spotkał się wygłoszony trzy lata wcześniej na posiedzeniu oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego referat o stosunkach gospodarczych na Litwie w wieku XIII²⁵, dotyczył wszak kwestii raczej niecieszących się szczególnym zainteresowaniem, a przecież o znaczeniu podstawowym dla badaczy oscylujących chętnie wokół kwestii politycznych.

Opus magnum wyrastało ponad dotychczasowe syntezy, geneza monarchii litewskiej została przedstawiona w najobszerniejszym, ale

²³ H. Lowmiański, *Sfalszowany opis obwarowania miasta Wilna*, Ateneum Wileńskie III, 1925/26, s. 82–94; idem, *Papiernie wileńskie XVI w. Przyczynek do ich dziejów* (AW II, 1924, s. 409–422).

²⁴ H. Lowmiański, *Przyczynki do najstarszych kształtów wsi litewskiej*, AW VI, 1930, s. 293–336.

²⁵ Zob. dział sprawozdań z prac Polskiego Towarzystwa Historycznego: „Kwartalnik Historyczny” XLI, Lwów 1927, s. 731.

tylko jednym (VII) rozdziale *Studiów*²⁶. Rzecz znamienita, w odległej przyszłości, kiedy zaproponowano wznowienie dzieła, autor uważał, że owa podbudowa zachowała swoją wartość, natomiast jego zdaniem do przedruku nie nadają się pozostałe rozdziały²⁷. Kiedy dwa lata później ukazał się pierwszy tom lituanistycznego czasopisma w Poznaniu, redakcja w otwierającym tom dziale *Lituanica classica* uzupełniła poprzednią edycję przypomnieniem jeszcze jednej części dzieła, dotyczącej mianowicie geografii politycznej Bałtów²⁸.

Jednoznaczne uznanie dla wybitnego dzieła dało o sobie znać w publikowanych recenzjach oraz w opiniach nadesłanych zgodnie z ówczesną procedurą z historycznych ośrodków na uniwersytetach polskich. Autorami ich byli m.in. Oskar Halecki (Warszawa), Feliks Koneczny (Kraków), Kazimierz Tymieniecki (Poznań). Kolokwium odbyło się na Uniwersytecie Stefana Batorego w dniu 13 czerwca 1932 r. pod przewodnictwem Stanisława Kościalkowskiego. Komisja w konkluzji zwróciła uwagę obok nie kwestionowanych osiągnięć naukowych na dorobek popularyzatorski liczącego wówczas 34 lata kandydata (dowodem tego była w pierwszym rzędzie biografia Witolda, opublikowana dwa lata wcześniej w związku z obchodami jubileuszowymi 500 rocznicy śmierci wielkiego księcia)²⁹ oraz obiektywizm w krytyce naukowej, widoczny w publikowanych recenzjach³⁰.

Równie wysokie oceny nadeszły z polskich ośrodków uniwersyteckich, kiedy rozpatrywano kandydatury do obsady wakującej Katedry Historii Europy Wschodniej³¹. Wydawałoby się, że autor *Studiów* jest

²⁶ Poprzednie dotyczyły osadnictwa Bałtów (fizjografia, rozmieszczenie, pogranicze polskie i ruskie, zaludnienie, osadnictwo), zagadnień społecznych, uwarstwienia ludności, rodu, geografii politycznej i związków terytorialnych.

²⁷ Zob. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, część pierwsza: *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego*, s. 11–347 (przedruk objął z tomu I s. 1–125 – *Osadnictwo*, 227–439 *Uwarstwienie ludności, Ród*; z t. II s. 229–231 *Związki terytorialne*).

²⁸ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, „Lituanica Slavica Posnaniensia. Studia Historica” I, 1985, s. 4–105 (przedruk t. II, s. 1–128).

²⁹ H. Łowmiański, *Witold wielki książę litewski*, Wilno 1930, s.121; przedruk: „Lituanica Slavica Posnaniensia”, VII, Poznań 1997, s. 17–71.

³⁰ Zob. M. Kosman, *Henryk Łowmiański (1898–1984) Historiker Litauens, Polen und des Slaventums*, „Polnische Weststudien” Bd.V Heft 2/1986, s. 321–325.

³¹ Na temat przedstawionych wówczas dziesięciu opinii z Krakowa, Lwowa, Warszawy, Poznania i Lublina zob. Kosman, *Szkic do portretu*, s. 15 przypis 26 (zob. niżej, p. 33).

postacią bezdyskusyjną, zwłaszcza że w dalszym ciągu był związany z USB, prowadząc zajęcia zlecone (wykłady i ćwiczenia) z nauk pomocniczych historii i dziejów średniowiecznych. Sprawa jednak nie przedstawiała się prosto. Zapewne brakowało mu przebojowości, gdy tymczasem stanowisko usiłował uzyskać Ryszard Mienicki, zastępca dyrektora Archiwum Państwowego, habilitowany niemal dziesięć lat wcześniej (1923), który również dydaktycznie był związany z Seminarium Historycznym (wykładał archiwistykę). Łowmiański brał pod uwagę możliwość opuszczenia Wilna, a nawet Rzeczypospolitej: mianowicie podjął rozmowy w niedalekim Kownie – odległym zaledwie o 100 kilometrów, ale położonym poza granicami państwa, w kraju, z którym wówczas Polska nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych. Projekt nie doszedł do skutku, gdyż kandydat nie wyraził zgody na zmianę obywatelstwa i prowadzenie zajęć po litewsku; świadczył jednak o wysokim uznaniu dla jego dorobku³². Ostatecznie otrzymał katedrę w Wilnie, kiedy Mienickiemu nominacji odmówiło Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Niewykluczone, że wpływ tu miała obawa przed stratą na rzecz Litwy badacza o ugruntowanej – choć świeżo – pozycji. Godzi się zauważyć, że nie był pierwszym historykiem Europy Wschodniej, który myślał o „emigracji” naukowej: w 1928 r. przyjął propozycję Uniwersytetu Poznańskiego Kazimierz Chodynicki, dla którego nad Wilią zabrakło na uniwersytecie wykładów z jego specjalności, choć był tam czołową postacią wśród humanistów, znakomicie redagował „Ateneum Wileńskie”.

Otrzymanie katedry oznaczało dla Łowmiańskiego pełną stabilizację, co w hierarchii naukowej prowadziło od stanowiska zastępcy profesora (1933) poprzez profesurę nadzwyczajną (1934) ku zwyczajnej, której sformalizowaniu przeszkodził wrzesień 1939 r. Równocześnie prowadził od roku akademickiego 1934/35 wykłady w Szkole Nauk Politycznych Instytutu Europy Wschodniej w Wilnie. W 1938 r. został członkiem-korespondentem (a w 1951 r. członkiem czynnym) Polskiej Akademii Umiejętności.

³² Na temat prób łagodzenia konfliktów politycznych między „plemieniem Jagiełły i Witolda”, podejmowanych wbrew twardym postawom rządów w owym czasie zob. Juliusz Bardach, *W obiektywie nauki i w lustrze pamięci (o uczonych, pisarzach i politykach XIX i XX wieku)*, Warszawa 2004, s. 115–123 (rozdział: *Władysława Semkowicza udział w zbliżeniu polsko-litewskim*).

Po habilitacji kontynuował badania nad Wielkim Księstwem Litewskim, obejmując ich zasięgiem czasę Jagiellonów, ale sięgając też do późniejszych wieków epoki przedrozbiorowej. Zaowocowały tu jego kompetencje i doświadczenia z okresu pracy w archiwum³³, przy czym ich głównym plonem stał się obszerny tom dokumentujący działalność cechów wileńskich, z którego niestety zachowało się tylko nieco egzemplarzy korektowych (pełen druk nie ukazał się wskutek wybuchu wojny)³⁴; na szczęście poznańskie środowisko naukowe przygotowało ich reedycję.

Prace dotyczące czasów jagiellońskich, zarówno zagadnień politycznych³⁵, jak i gospodarczo-społecznych³⁶, doczekały się licznych omówień i dyskusji. Z wielkim zainteresowaniem spotkał się referat na VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie (1935 r.) poświęcony feudalizmowi w Wielkim Księstwie Litewskim, który autor przedstawił na szerokim tle porównawczym z zachodem Europy. Niektóre prace (zarys dziejów dawnych Prus, dzieje województwa nowogrodzkiego) doczekały się po kilku latach również publikacji w przekładzie na język niemiecki³⁷.

³³ Należy tu wskazać zwłaszcza *Wykaz wywodów szlachectwa na Litwie, przeważnie z lat 1773–1790*, opublikowany w numerach 1–8 za 1939 r. (T. XVIII) „Rocznika Towarzystwa Heraldycznego”.

³⁴ *Akta cechów wileńskich 1445–1795*, opracowali Maria i Henryk Łowmiański przy udziale Stanisława Kościakowskiego, Wilno 1939. Zapewne z tego powodu owa fundamentalna edycja źródłowa nie znalazła się w bibliografiach dorobku Henryka Łowmiańskiego opublikowanych w obu księgach pamiątkowych (*Studia historica w 35-lecie pracy naukowej...*, Warszawa 1958; *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej...*, Poznań 1974). Zob. Kosman, *Szkic do portretu*, s. 19 przypis 39. W 2007 r. Wydawnictwo Poznańskie ogłosiło reprint, a właściwie pierwszą edycję dzieła.

³⁵ Zwłaszcza: *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, „Ateneum Wileńskie” XII, 1937, s. 36–145.

³⁶ W pierwszym rzędzie: *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego Unii Jagiellońskiej*, „Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego”, Wilno 1934 (i osobne wydanie, s. 112). Przedruk w *Studiach nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 365–464. Ważne znaczenie miały też rozprawy: *Handel Mohylewa w XVI wieku*, „Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby”, T. II, Kraków 1938, s. 517–547, oraz *Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włóczęj*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, VIII, 1939, s. 37–91 (obie przedrukowane w *Studiach nad dziejami W. Ks. Litewskiego*, 466–530).

³⁷ *Prusy pogańskie*, „Dzieje Prus Wschodnich”, T. I, Toruń 1935, odb. s. 56; *The Ancient Prussians*, Toruń 1936, s. 109; *Das heidnische Preussen* (Berlin–Dahlem,

Wojna i pozbawienie warunków normalnej pracy nie przerwały działalności naukowej, prowadzonej w iście spartańskich warunkach. Toteż opuszczając wraz z żoną i matką – jak się okazało, na zawsze – mieszkanie w rodzinnej kamienicy przy ulicy Lwowskiej, by ruszyć w nieznaną, ale polską przyszłość, historyk zabrał przede wszystkim swój księgozbiór oraz spory zasób napisanych w latach 1935–1944 rękopisów³⁸, które przeważnie bardzo długo miały czekać na swój lepszy los. Niemal żaden z nich nie doczekał się publikacji za jego życia. Najpierw, bo sytuacja nie sprzyjała, później – gdyż autor uważał, że nie czas na nowe redakcje, zajęty pracą nad *Początkami Polski*.

Obserwując sytuację polityczną i bliskie perspektywy władzy stalinowskiej na włączoną do ZSRR Wileńszczyznę, znakomity historyk nie miał wątpliwości co do najbliższych losów ojczyzny. Krótko wspomina o tym blisko z nim związany Leonid Żytkowicz, którym ze względów rodzinnych targają dylematy:

„Niebawem stanęła na porządku sprawa wyjazdu do Polski w nowych granicach, czyli repatriacji. Profesor od razu stanął na stanowisku, że jest to konieczne. Powinniśmy jechać i brać się do pracy. Im wcześniej i szybciej, lepiej dla kraju i dla nas. Prof. S/tanisław/ Zajączkowski pochodził z Rzeszowa, czy też może z Dębicy; S/tefan/ Rosiak z Ozorkowa. Dla nich przeto problem repatriacji wyglądał inaczej niż dla Profesora³⁹ i dla mnie. Ale i S. Rosiak zwlekał, jak mógł, z wyjazdem. Wyjechał dopiero ku końcowi 1946. Najtrudniejszy był to problem dla mnie. I ze względów rodzinnych również. Wiedziałem, że Rodzice moi pozostaną w Smorgoniach. Brat mój, mieszkający w Wilnie, długo ociążał się z rejestracją na wyjazd, nim się wreszcie zdecydował. Dla mnie myśl opuszczenia Wilna i stron rodzinnych była nie do zniesienia. Wspominam tu o swoich przeżyciach i oporach wewnętrznych, gdyż to właśnie Profesor

s. 55); *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach* (do 1795 r.), Wilno 1935; *Historischer Abriss der Wojewodschaft Nowogrodek in ihren heutigen Grenzen (bis zum Jahre 1795)*, Berlin 1942, tłumaczenie „dienstliche”, powielone, Berlin 1942. Na temat dorobku naukowego Henryka Łowmiańskiego w okresie wileńskim zob. artykuły pióra M. Kosmana, Zigmuntasa Kiaupy i Andrzeja B. Zakrzewskiego w pracy zbiorowej: *Profesor Henryk Łowmiański*, s. 47–72.

³⁸ Zob. Jerzy Ochmański, *Rękopiśmienna spuścizna naukowa Henryka Łowmiańskiego*, ibidem, s. 30–36.

³⁹ Należy jednak pamiętać, że żona Henryka Łowmiańskiego pochodziła z centralnej Polski i miała tam swoich krewnych.

przeważył szalę na rzecz decyzji wyjazdu. Po Jałcie (4–11 lutego 1945) wszelkie wahania byłyby już całkowicie bezprzedmiotowe. Dodam jeszcze, że od grudnia 1944 r. do początków lutego 1945 r. w Wilnie miały miejsce masowe areszty i deportacje. Zaświadczenie o rejestracji na wyjazd legitymowało w pewnym stopniu w oczach władz⁴⁰.

Kilkumiesięczny pobyt „etapowy” w Łodzi nie był pozbawiony goryczy, przy czym introwertyk Łowmiański do wydarzeń z pierwszego kwartału 1945 r. w latach późniejszych nie wracał. Pomijał też milczeniem wcześniejsze epizody ze swego życia. L. Żytkowicz pisze, nawiązując do lat okupacji: „Profesor czasem dzielił się ze mną wspomnieniami z lat młodych. Profesor czas jakiś spędził u swego wuja Cezarego Rudzińskiego, lekarza, w Głuchowie na Ukrainie, ówczesnej guberni czernihowskiej. Wspominał tamtejszą przyrodę, słowiki! Bo był niezmiernie wrażliwy na piękno natury i zachował to do końca. Wspominał pobyt i studia w Kijowie, już w czasie wojny (mowa o I wojnie światowej – MK), a może nawet i rewolucji. Był też Profesor w armii rosyjskiej, nie potrafię podać, jak długo; m.in. pełnił funkcję kierownika kantyny żołnierskiej, bodaj gdzieś w Besarabii. W związku z tą funkcją miał różne kłopoty i zabawne – widziane z odległości czasowej – sytuacje. Losy wojenne rzuciły go aż w deltę Dunaju. Wspominał swój pobyt w Sulinie, nad morzem, przy ujściu Dunaju. Później, już jako człowiek cywilny, znalazł się w Odessie. Było to w czasie terroru i masowych rozstrzeliwań. By zapewnić sobie środki egzystencji, Profesor wystarał się o pracę zarobkową, ale nie wiem, co to było i jak długo trwało. Tu dodam, że widocznie później, w okresie ustawicznych i drobnych ankiet personalnych (mowa o latach 1945 do 1956, MK), Profesor wołał nie wspominać o tym epizodzie swego życiorysu. Kiedyś zareagował dość stanowczo: Pan się myli, nigdy tam nie byłem!”⁴¹.

Wczesną wiosną 1945 r. państwo Łowmiańscy wraz z przywiezionym z Wilna księgozbiorem oczekiwali w Łodzi na propozycję ze strony zatrudnienia na jednym z uniwersytetów. Nadeszła ona od dziekana Kazimierza Tymienieckiego z Poznania, który odtąd na cztery dziesięciolecia miał się stać nową „małą ojczyzną” znakomitego historyka.

W powojennej rzeczywistości dotychczasowe badania nie mogły być kontynuowane; przed 1956 r. wszyscy wileńscy egzulowie musieli

⁴⁰ L. Żytkowicz, op. cit., s. 209.

⁴¹ Ibidem, s. 208 n.

sobie znaleźć inne zakresy tematyczne, niektórzy przejściowo, inni na stałe. Nie mieli ograniczeń, co osiadli na zachodzie, z kolei jednak byli oni odcięci od warsztatów badawczych. Przybysz znad Wilii znalazł doskonale warunki w księżnicach mickiewiczowskiego od 1956 r. uniwersytetu oraz instytucji naukowych w mieście nad Wartą, poszerzywszy swoje studia o Polskę i Słowiańszczyznę. Przy tym – jako jeden z nielicznych – potrafił zaadaptować w badaniach teoretyczne podstawy metody materialistyczno-dialektycznej, bez uproszczeń i wulgaryzacji⁴². Z jej zastosowaniem stworzył najpierw gruntowne studium na temat gospodarczo-społecznych podstaw państwowości u Słowian⁴³, a następnie przystąpił do pracy iście Długoszowej w swym rozmachu nad Słowiańszczyzną w I tysiącleciu n.e., które to dzieło w swej końcowej fazie miało się przeobrazić w badania – jak informuje zmodyfikowany podtytuł – nad politycznymi i społecznymi procesami kształtowania się narodu polskiego do początku XIV wieku. Pierwszy tom *Początków Polski* (miało ich być trzy) ukazał się w 1963 r., ostatni zaś (druga część tomu VI) dwadzieścia dwa lata po śmierci autora, w 1985 r. Zdążył jeszcze przeprowadzić niezwykle pracochłonne jego korekty. Niejako „na marginesie” głównego nurtu powstała książka o starych wierzeniach Słowian i ich upadku w konfrontacji z chrześcijaństwem⁴⁴. O tym kolejnym *opus vitae* oraz udziale organizacyjnym w badaniach milenijnych powie z perspektywy ich półwiecza Gerard Labuda: „Jego dzieło nieprędko znajdzie naśladowców, wielu natomiast natchnie do własnych poszukiwań i – co nieuniknione w nauce – do krytyki i rewizji jego ustaleń”⁴⁵.

Gdy po 1956 r. nadeszły sprzyjające czasy, zgromadził wokół siebie nieliczną, ale doborową grupę uczniów, którzy podjęli badania nad dziejami dawnej i nowszej Litwy, pamiętali też o przypominaniu czytelnikom dzieł swego Patrona, kiedy go zabrakło, zwłaszcza tych pozostających w rękopisie. Dzięki temu ujrzały światło dzienne studia o zaludnieniu XVI-wiecznej Litwy, zasygnalizowane wcześniej (1960 r.) arty-

⁴² Ocena Gerarda Labudy, *Rozwój metod dziejopisarskich od starożytności do współczesności*, Część pierwsza: *Do schyłku XIX wieku*, Poznań 2003, s. 155 n.

⁴³ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953 (s. 398).

⁴⁴ H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1979 (s. 433).

⁴⁵ Wstęp do reprintu: *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia* (pierwotny druk: Poznań 1962), Poznań 2002, t. I, s. XIV.

kułem zamieszczonym w księdze pamiątkowej ku czci Jana Dąbrowskiego⁴⁶ oraz synteza poświęcona polityce polsko-litewskich Jagiellonów, pisana „ponad podziałami”, ze zrozumieniem mentalności XIV-wiecznych polityków zarówno tych z Wawelu, jak i z zamku Giedymina, wolna od dominujących w historiografii partykularnych ocen, a tym samym świeża, mimo że licząca już ponad pół wieku, napisana pięknym, dziś powiedzielibyśmy, uroczym archaizującym językiem⁴⁷.

Trwałe miejsce Henryka Łowmiańskiego w polskiej lituanistyce, związane z jego fundamentalnymi dokonaniem i wytyczaniem drogowskazów dla kolejnych pokoleń badaczy znalazło odbicie w ocenach wyrażonych m.in. przez Juliusza Bardacha, który pisał:

„Dorobek z zakresu historii Litwy stanowi zaledwie część olbrzymiej spuścizny naukowej Henryka Łowmiańskiego. Obejmował On swoim spojrzeniem dzieje Litwy, Polski i Słowiańszczyzny. Litwie poświęcił pierwsze dziesięciolecia swoich badań i nigdy nie zarzucił tej problematyki. Postrzegał On całość procesu dziejowego ziem nad Niemnem i Dnieprem aż do współczesności. Polak litewski – H. Łowmiański rozumiał jak mało kto, problematykę tych dziejów ujmowanych w szerszym, porównawczym kontekście. Wyjątkowa pracowitość i sumienność badawcza, imponująca erudycja i intuicja historyczna dały równie imponujące rezultaty. Drugi to, po Joachimie Lelewelu, tytan polskiej historiografii, którego wkład w poznanie dziejów Litwy i Białorusi da się ocenić w pełni dopiero z historycznego dystansu”⁴⁸.

Za życia uczczony dwiema księgami pamiątkowymi – na 35-lecie pracy naukowej⁴⁹ oraz jej półwiecze⁵⁰, a także przez Towarzystwo Nau-

⁴⁶ *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI*, do druku przygotowali Artur Kijas i Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1998. Zob. H. Łowmiański, *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w. XVI jako źródło do dziejów zaludnienia*, „Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego”, Warszawa 1960, s. 425–435.

⁴⁷ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, do druku przygotował K. Pietkiewicz, Poznań 1999. Zob. M. Kosman, *Polska–Litwa z odległej i bliższej przeszłości*, T. I, Poznań 2003, s. 77–86.

⁴⁸ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 430 (studium: *Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*). Książkę tę autor poświęcił pamięci Henryka Łowmiańskiego.

⁴⁹ *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego* (pod red. A. Gieysztorą, G. Labudy, T. Manteuffla i T. Zawadzkiego), Warszawa 1958.

kowe w Toruniu⁵¹, w kilka lat po tragicznej śmierci został upamiętniony wyborem pism w PIW-owskiej serii „Klasyki Historiografii”⁵², jednym z ciągle pomnażającej się liczby przedruków, a nawet pierwodruków⁵³. Najnowszy – to jakże poszukiwane wydawnictwo źródłowe: *Akta cechów wileńskich*⁵⁴. W 10-lecie śmierci Profesora na drugim z jego macierzystych uniwersytetów zorganizowano sesję naukową poświęconą życiu i naukowemu dorobkowi wielkiego mediewisty⁵⁵.

III

Henryk Łowmiański stworzył w stolicy Wielkopolski zespół nazywany szkołą historyczną – nieliczny, ale doborowy. Jego dorobek zasługuje na osobne omówienie. Na Uniwersytecie Poznańskim obok badań nad dziejami dawnej i nowszej Litwy rozwinęły się też po 1945 r. dzięki przybyłym z Uniwersytetu Stefana Batorego również badania nad filologią bałtyjską, którym patronował Jan Otrębski (1889–1971), a kontynuował je Czesław Kudzinowski wraz z młodszym pokoleniem językoznawców, wykształconych pod ich kierunkiem już w Alma Mater nad Wartą, której od 1955 r. patronuje Adam Mickiewicz.

IV

Jan Szczepan Otrębski, profesor dwóch uniwersytetów, Stefana Batorego w Wilnie i Adama Mickiewicza w Poznaniu, wybitny językoznawca indoeuropeista, sławista i bałtolog, urodził się 8 grudnia 1889 roku w Pilicy koło Zawiercia (województwo krakowskie). „Dzieciństwo

⁵⁰ *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej Profesora Henryka Łowmiańskiego* (tom przygotowany przez J. Ochmańskiego), Warszawa 1974.

⁵¹ „Zapiski Historyczne” T. LI, R. 1986, z. 1 (Warszawa – Poznań – Toruń): *Pamięci Henryka Łowmiańskiego, wielkiego badacza średniowiecznej Polski, Litwy, Rusi i Prus*.

⁵² H. Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, wyboru dokonał, opracował, wstępem i posłowiem opatrzył M. Kosman, „Klasyki Historiografii” pod red. A. F. Grabskiego, Warszawa 1989.

⁵³ Zob. p. 2, 7, 8, 9, 17, 10.

⁵⁴ Zob. p. 15 (nową edycję przygotował J. Jurkiewicz).

⁵⁵ *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*. „Materiały z sesji naukowej poświęconej 10 rocznicy śmierci Uczzonego (Poznań 7–8 X 1994 r.)”, Poznań 1995.

spędził w rodzinnym miasteczku, a następnie w Będzinie. Zgodnie z wolą ojca uczęszczał do gimnazjum kieleckiego, by następnie rozpocząć naukę w seminarium duchownym. Księdzem jednak nigdy nie został. Za namową bliskich podjął studia medyczne, jednak szybko się przekonał, iż nie jest to jego przeznaczenie ani zawodowe, ani naukowe. W tajemnicy przed rodziną przeniósł się na Wydział Historyczno-Filologiczny Uniwersytetu Warszawskiego, aby swoje upodobania i zainteresowania skierować ku językoznawstwu” – tak rozpoczynają obszerny wstęp do tomu 67 serii *Klasyki nauki poznańskiej* Bogdan Walczak i Magdalena Gawrońska-Garstka⁵⁶.

Studia pod kierunkiem wybitnych historyków i filologów kontynuował w Lipsku, jako nauczyciel gimnazjalny w Kaliszu (1916–1921) uzyskał doktorat na Uniwersytecie Jagiellońskim, po czym został zatrudniony jako zastępca profesora na USB w Wilnie, z którym związał się do końca jego istnienia. Uzyskał tam kolejne szczeble kariery akademickiej, w 1930 r. został mianowany przez prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego profesorem zwyczajnym językoznawstwa indoeuropejskiego i filologii sanskryckiej. Przez dwa lata pełnił funkcję prodziekana, a następnie – w roku akademickim 1933/34 – dziekana Wydziału Humanistycznego i z tego tytułu uczestniczył w pracach komisji do sprawy przewodu habilitacyjnego Henryka Łowmiańskiego. Na krótko przed wybuchem drugiej wojny światowej otrzymał brązowy medal *Za długoletnią służbę*. W latach okupacji był zatrudniony na uniwersytecie litewskim jako kierownik Katedry Języka Polskiego i Filologii Klasycznej.

Jesienią 1945 r. przybył wraz ze swym specjalistycznym księgozbiorem do Poznania, gdzie znalazł się w gronie wybitnych badaczy, którzy w następnych latach odbudowali znakomity ośrodek językoznawczy i wykształcili młodą kadrę, w przyszłości czołowych profesorów na skalę europejską. Otrębski w 1947 r. został kierownikiem Katedry Filologii Bałtyckiej (zajmował to stanowisko do przejścia na emeryturę w 1960 r.) i uzyskał z rąk prezydenta Bolesława Bieruta tytuł profesora zwyczajnego tego przedmiotu na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Pozostawił po sobie imponujący dorobek nau-

⁵⁶ Jan Szczepan Otrębski, *Rozprawy i studia slawistyczne i polonistyczne*, wstęp i dobór tekstów M. Gawrońska-Garstka i B. Walczak, Poznań 2014, s. 9–56 (cyt. ze s. 9). Obszerna charakterystyka biografii i dorobku naukowego poprzedzająca wybór pism nosi tytuł: *Jan Szczepan Otrębski – indoeuropeista, slawista, baltolog*.

kowy, przede wszystkim nad językiem litewskim i gwarami Wileńszczyzny, co zaowocowało wyrazami uznania w postaci licznych nagród i odznaczeń, poczynając od Medalu Dziesięciolecia Polski Ludowej (1955) aż po Krzyż Komandorski Orderu Polonia Restituta (1958). Był redaktorem czasopism „Lingua Posnaniensis” oraz „Slavia Occidentalis”. Po śmierci pierwszej żony (Aniela de domo Gogolińska, zm. 1955) ożenił się w Wilnie z Litwinką, Heleną Samaniūtė (zm. 1982), odąd podporą jego starości, a także opiekunką dorobku naukowego. Zamiar powrotu obojga do Wilna nie doszedł do skutku ze względu na chorobę nowotworową liczącego 82 lata Otrębskiego. Zmarł on 25 kwietnia 1972 r. i spoczął na cmentarzu w Puszczykowie⁵⁷.

Z Wilna przybył do Poznania również Czesław Kudzinowski, następcą Otrębskiego na stanowisku kierownika Katedry, pod którego kierunkiem uzyskało doktoraty kilku językoznawców, późniejszych docentów i profesorów Uniwersytetu Adama Mickiewicza⁵⁸.

Uwagi końcowe

Po 1918 r. na niwie badań nad przeszłością między obu ośrodkami zasadniczą rolę odegrały uniwersytety w Wilnie i Poznaniu. Żywe były kontakty między badaczami, w obu tych miastach odbywały się powszechne zjazdy historyków polskich (1956, 1935). Tradycje badań nad Wielkim Księstwem Litewskim kontynuował znakomity historyk Kazimierz Chodyncki, który przeniósł się z Uniwersytetu Stefana Bato­rego do stolicy Wielkopolski.

Po drugiej wojnie światowej Uniwersytet Poznański, który w stulecie śmierci Wieszcza otrzymał imię Adama Mickiewicza, stał się miejscem schronienia dla wybitnych badaczy z USB, polihistora Henryka Łowmiańskiego oraz językoznawców – bałtologów Jana Otrębskiego i Czesława Kudzinowskiego. Oni oraz ich uczniowie stworzyli w Poznaniu centra studiów lituanistycznych w zakresie tych dziedzin nauki. Ich charakterystyka zasługuje na osobne omówienie.

⁵⁷ Ibidem, s. 32. Zob. *Curriculum vitae prof. Jana Otrębskiego z dnia 22 VIII 1955 r.*: Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. Jan Otrębski 126/42/49, k. 9.

⁵⁸ Dokumentacja jego biografii oraz dorobku dydaktycznego i naukowego: Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza sygn. Czesław Kudzinowski 823/680, 378/14.

Bibliografia

- 1) Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (teczki osobowe H. Łowmiańskiego, Jana Otrębskiego, Czesława Kudzinowskiego).
- 2) Archiwum Polskiej Akademii Nauk Oddział w Poznaniu (materiały dotyczące powyższych badaczy).
- 3) Marceli Kosman, *Edward Raczyński /w:/ Wybitni historycy wielkopolski*, pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań 2010, s. 12–30.
- 4) Idem, *Józef Łukaszewicz*, „Wybitni historycy”, s. 57–72.
- 5) Idem, *Wilno w świadomości Wielkopolan*, „Przegląd Wielkopolski”, R. 23, nr 4, Poznań 2009; przedruk w tomie: *Z polsko-litewskiej przeszłości. Studia i szkice*, Warszawa 2012, s. 125–141.
- 6) Idem, *Wileńscy badacze dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozdrożu /po 1945 r./*, „Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego”, pod red. Tadeusza Bujnickiego i Krzysztofa Stępnika, Lublin 2005, s. 317–327.
- 7) Bogumiła Kosmanowa, *Józef Ignacy Kraszewski a Wielkopolska*, Bydgoszcz 1993.
- 8) Krzysztof Pietkiewicz, *Kazimierz Chodynicki*, „Wybitni historycy”, s. 195–212.
- 9) Jerzy Ochmański, *Henryk Łowmiański*, „Wybitni historycy”, s. 467–486.
- 10) Idem, *Lituanistyka w Polsce (do 1965 r.)*, „Roczniki Historyczne”, XXXIV, 1968, s. 138–168.
- 11) Henryk Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, wyboru dokonał, wstępem i posłowiem opatrzył Marceli Kosman, Warszawa 1969.
- 12) Jan Szczepan Otrębski, *Rozprawy i studia slawistyczne i polonistyczne*, wstęp i dobór tekstów Magdalena Gawrońska-Garstka i Bogdan Walczak (Seria: Klasyki nauki poznańskiej, T. 67), Poznań 2014.
- 13) *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczzonego (Poznań 7–8 X 1994 r.) pod red. Artura Kijasa i Krzysztofa Pietkiewicza, Poznań 1995.

From Vilnius to Poznan.

A fragment from the history of Lithuania's research in Poland

Summary

The subject of the article is the development of a common interests in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth after 1795, when its land were under the rules of the three neighboring powers – Russia, Prussia and the Habsburg monarchy. There were contacts over the borders and the Grand Duchy of Poznan was lively interested in the fate of countrymen in Lithuania. In the press of Wielkopolska printed, inter alia, an accomplished novelist, a native of Eastern Borders, Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), who later held close tie with Poznan, when he lived in Dresden. Lithuania also found an important place in the activities of patrons of culture – Edward Raczyński (1786–1845), Tytus Działyński (1796–1873) and in the work of the historian Józef

Lukaszewicz (1797–1873). People of Wielkopolska, who defended against Germanization, from newspaper articles learnt about the increased Russification in Vilnius, the city of national poet Adam Mickiewicz.

After regaining of independence of Poland in 1918, the universities in Poznan and Vilnius supported joint research over the past. One of the rectors of the University of Stefan Batory was a person from Wielkopolska Alfons Parczewski (1849–1933). From Vilnius to Poznan moved researcher of history of the Grand Duchy of Lithuania Kazimierz Chodynicki (1890–1942). In both of the cities were organized national congresses of historians (Poznan 1925, Vilnius 1935). Author devotes especially a lot of place to Henryk Łowmiański (1898–1984), the famous person of research about the past, professor of the University of Stefan Batory until 1939, after the World War II to the end of his life was tied up with Adam Mickiewicz University in Poznan. With the University after 1945 also were tied up linguists researching Baltic languages Jan Otrębski (1889–1971) and Czesław Kudzinowski. They created the Poznan school in this area, and Henryk Łowmiański was the creator of excellent school of research on the history of Lithuania.

Keywords: Lithuania, Wielkopolska, historical culture, scientific cooperation, Germanization, Russification

Iš Vilniaus į Poznanę. Fragmentas iš lituanistinių tyrimų Lenkijoje

Santrauka

Straipsnio tema yra bendro susidomėjimo raida lenkų-lietuvių Žečpospolitos istorija po 1795 m., kada jos žemes padalijo ir užvaldė trys kaimyninės imperijos – Rusija, Prūsija ir Habsburgų monarchija. Nežiūrint į sienas kontaktai tarp padalintos valstybės egzistavo, o Didžiosios Poznanės Kunigaikštystės gyventojai domėjosi savo tautiečiais istorinės Lietuvos teritorijoje. Šio regiono spaudoje savo straipsnius spausdino įžymus, kilęs iš Rytų *Kresų*, rašytojas Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), kuris vėliau, gyvendamas Dresdene, palaikė artimus kontaktus su Poznane. Lietuviškoji tematika buvo reikšminga kultūros mecenatų Edwardo Raczynskio (1786–1845) ir Tytuso Działyńskio (1796–1861) veikloje bei istoriko Józefo Łukaszewicziaus (1797–1873) mokslo darbuose. Didžiosios Lenkijos (Wielkopolska) gyventojai, kurie priešinosi germanizacijai, iš spaudos žinojo apie XIX a. pabaigos stiprėjanti rusifikacijos procesą Vilniuje, Lenkijos tautinio poeto Adomo Mickevičiaus mieste.

Po nepriklausomybės restitucijos Lenkijoje 1918 m. bendriems moksliniams istoriniams praeities tyrimams patronavo Poznanės ir Vilniaus universitetai. Vienu iš Stepono Batoro Universiteto rektoriumi buvo iš Poznanės krašto kilęs Alfons Parczewski (1849–1933), o į Poznanę iš Vilniaus persikėlė LKD istorijos tyrėjas Kazimierz Chodynicki (1890–1942). Šituose miestuose buvo organizuojami Lenkijos istorikų suvažiavimai (Poznanė 1925, Vilnius 1935). Ypatingo autorius dėmesio sulaukė Henryko Łowmiańskio asmenybė (1898–1984), išskirtinio mokslininko, iki 1939 m. Stepono Batoro Universiteto profesoriaus, o po antrojo pasaulinio karo iki savo mirties susieto su Poznanės universitetu. Su Poznanės universitetu po 1945 m. savo likimą surišo ir žinomi

Vilniaus kalbininkai mokslininkai Jan Otrębski (1889–1971) ir Czesław Kudzinowski. Jie sukūrė Poznanės mokyklą šioje srityje, o Henryk Łowmiański buvo puikios mokyklos, kuri tyrinėjo Lietuvos praeitį, kūrėjas.

Raktažodžiai: Lietuva, Didžioji Lenkija (Wielkopolska), kultūros istorija, mokslinis bendradarbiavimas, germanizacija, rusifikacija

Z Wilna do Poznania. Fragment z dziejów badań lituanistycznych w Polsce

Streszczenie

Tematem artykułu jest rozwój zainteresowania wspólnymi dziejami Rzeczypospolitej polsko-litewskiej po 1795 r., kiedy jej ziemie znalazły się pod władaniem trzech mocarstw sąsiednich – Rosji, Prus i monarchii Habsburgów. Istniały kontakty ponad kordonami, a Wielkie Księstwo Poznańskie żywo interesowało się losami rodaków na terenie Litwy historycznej. W prasie wielkopolskiej drukował artykuły m.in. znakomity powieściopisarz rodem z Kresów Wschodnich, Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), który później utrzymywał bliskie związki z Poznaniem, kiedy zamieszkał w Dreźnie. Tematyka litewska znajdowała ważne miejsce w działalności mecenasów kultury Edwarda Raczyńskiego (1786–1845) i Tytusa Działyńskiego (1796–1861) oraz w pracach naukowych historyka Józefa Łukaszewicza (1797–1873). Wielkopolanie, którzy bronili się przed germanizacją, z artykułów prasowych dowiadywali się pod koniec XIX w. o wzmóżonej rusyfikacji w Wilnie, mieście narodowego poety Adama Mickiewicza.

Po odzyskaniu w 1918 r. niepodległości przez Polskę wspólnym badaniom naukowym nad przeszłością patronowały oba powstałe uniwersytety w Poznaniu i Wilnie. Jednym z rektorów Uniwersytetu Stefana Batorego był Wielkopolanin Alfons Parczewski (1849–1933), do Poznania z Wilna przeniósł się badacz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego Kazimierz Chodynicki (1890–1942). W obu tych miastach zorganizowane zostały ogólnopolskie zjazdy historyków (Poznań 1925, Wilno 1935), Szczególnie wiele miejsca autor poświęca Henrykowi Łowmiańskiemu (1898–1984), fundamentalnej postaci w nauce o przeszłości, profesorowi USB do 1939 r. a po drugiej wojnie światowej do końca życia związanemu z Uniwersytetem Adama Mickiewicza w Poznaniu. Z uczelnią tą po 1945 r. związali się też wybitni wileńscy językoznawcy – bałtologowie Jan Otrębski (1889–1971) i Czesław Kudzinowski. Stworzyli oni poznańską szkołę w tej dziedzinie, zaś Henryk Łowmiański był twórcą znakomitej szkoły badań nad historią Litwy.

Słowa kluczowe: Litwa, Wielkopolska, kultura historyczna, współpraca naukowa, germanizacja, rusyfikacja